

Текстологія і джерелознавство

Олесь Федорук

УДК 821.161.2-31 Куліш 7 Чорна рада

ЕПІГРАФИ В КУЛІШЕВОМУ РОМАНІ “ЧОРНА РАДА” (ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)¹

У статті проаналізовано епіграфи в тексті російського роману “Чорна рада”, їх функціонування в ньому від початку створення до публікації 1857 р. Через епіграфи автор уводив російський текст у силове поле українськості, водночас вони слугували своєрідним коментарем: письменник пропонував подивитися на текст під певним ракурсом, наголошував або відтіняв якусь ідею, тему, проблему. Вони кореспондували з текстом, і не тільки з російським, а й з українським, відлунювали в ньому прямими цитаціями, алюзіями і грою смислів. Прив’язані до тексту того розділу, якого стосуються, вони дають читачеві уявлення про майбутній розвиток дії або, навпаки, є “універсальні” щодо змісту.

Ключові слова: текстологія, історія тексту, коментар, мотто, розділ.

Oles Fedoruk. Epigraphs in Panteleimon Kulish's Novel "The Black Council" (Textual Criticism Aspect)

The article analyzes the epigraphs in the Russian novel “The Black Council”, i. e. in which manners they functioned from the beginning of its creation to the publishing in 1857. Kulish presents the Russian text in the sphere of the Ukrainian identity with the help of epigraphs. At the same time they could be considered as a commentary: the writer suggests looking at the content under the specific point of view, he emphasizes some idea, topic, or problem. They correspond not only with the Russian text but also with the Ukrainian, and echoing by the quotations, allusions, and game of symbols in it. Linked to the text of the related sections, they illustrate an idea of the future development of the action or, in contrary, give a “versatile” vision as regards the content.

Epigraphs could be related not only to a separate section, but also to several subsequent. They separate these sections into some structural unit-cycle, amplify and particularize the dominant of the theme of this cycle.

Besides functioning of the dialogue with the text and – through the text – with the reader, some epigraphs obtained a more specific feature. They were addressed to different persons from the milieu of Kulish's friends whom he referred to in epigraphs in different manners.

Epigraphs to the sections of Kulish's novel were taken from folkloric, historical, or literary sources. The manuscript created in the exile contains epigraphs from Shakespeare's drama (in the Russian translation by Nikolai Ketcher) and the Russian poems of Aleksandr Pushkin or Ivan Dmitriev. The author refused to use such sort of quotations in the future and built a strategy with regard to the “Ukrainianization” of the epigraphs. Consequently, he followed such ideas up to the final version of the novel.

Keywords: textual criticism, history of the text, commentary, motto.

Одна з головних змістових відмінностей між українською та російською версіями “Чорної ради” полягає в тому, що в російській версії кожен розділ відкривається епіграфом, а в українській епіграфи відсутні. Маємо назагал цікаву ситуацію, що потребує окремого аналізу, – як епіграф відображався у творчій історії тексту. Адже якщо епіграф розглядати як авторський ключ до розуміння твору, своєрідний автокоментар, то епіграфи в російській версії треба екстраполювати і на українську: вони творять той метатекст, що істотно збагачує наше розуміння роману, дає додаткові можливості його

¹Продовження див.: “Слово і Час”. – № 10.

прокоментувати, поглянути на нього з того ракурсу, який автор мовби наголошує або відтіняє, вводячи новий асоціативний план у формі цитат із чужорідних текстів – чи то фольклорних, чи то інших письменників.

Немає жодного свідчення про те, що Куліш робив спроби ввести епіграфи в текст українського роману. Немає епіграфів у чорновій редакції другої частини (розділи 4–8 остаточного тексту – первісно роман складався із трьох частин), яку Куліш створив навесні 1846 р. (*рукопис А*). Немає їх у переписаному набіло влітку – восени 1846 р. зведеному тексті, що його автор доопрацював на засланні (*рукопис Б*). Немає їх і в автографі, який постав унаслідок переписування цього поправленого тексту і який Куліш продовжував правити після заслання, аж поки в лютому 1855 р. не подарував Миколі Д. Білозерському (*рукопис В*). Відсутні епіграфи й у неповному біловому автографі роману, що містить розділи 1–3 і меншу половину розділу 4 (*рукопис Г*). Небажання Куліша подати епіграфи в українському тексті, отже, було системним. Автор тут проявив дивовижну послідовність. Кажу так, бо в написанні російської версії роману він теж був послідовним (за винятком короткого періоду середини 1850-х років), але в протилежному – у творенні додаткового рівня змістових структур у вигляді епіграфів. Вони містяться і в перших друкованих розділах роману в 1840-х роках, і в неповному автографі кінця 1840-х – початку 1850-х років (*рукопис Д*), і в повному тексті – автографі та авторизованій копії – набірному для публікації в журналі “Русская беседа” 1857 р. (*рукопис Е*).

Постає природне питання: чому автор у різномовних версіях роману по-різному оцінив потребу епіграфів? Адже епіграф міг би виконувати свою конструктивну роль не тільки в російському, а й в українському тексті. Міг би пролити світло, відсвіживши текст чи ідею, закладену в ньому, сюжетну лінію, що домінує в тому чи тому його структурному фрагменті, зацентувати увагу читача на окремій проблемі, використати як засіб сугестії тощо. Певна річ, однозначної відповіді тут бути не може, оскільки не існує й самого пояснення від автора, чому він зробив такий вибір. Відповідь, на мою думку, пов'язана з іншою особливістю російської версії роману – наявністю в ньому великої кількості приміток, яких майже немає у версії українській (малозрозумілі в українському романі слова Куліш пояснив в окремому словничку, що вмістив наприкінці книжки). У примітках автор прагнув не тільки прокоментувати текст для російськомовного читача, а й викликати довіру до того, як у романі зображено історичні події. До російського тексту Куліш – і це не раз завважували критики-сучасники, а згодом і дослідники – підходив як історик, прагнучи чим точніше відтворити реалії змальованої в романі епохи (втім письменник переважив над істориком), і функція приміток тут, сказати б, подвійна: вона й раціональна – коментар до подій, артефактів, малозрозумілих для росіянина українських слів тощо, вона й ірраціональна – засіб творення українського силового поля, і в якому обертається російський текст. Схоже, що й функція епіграфа в російському тексті аналогічна. Як це буде показано далі, у російській версії епіграф має виразний україноцентричний характер, а ухил у російській цитатний контекст на засланні (від нього письменник рішуче відмовився в остаточному тексті) можна пояснити новими обставинами творчості Куліша у зв'язку з репресіями, яких він зазнав після розгрому Кирило-Мефодіївського братства. Український текст, натомість, був повністю самодостатній, він мав промовляти без сторонніх конотацій.

Про функціональну і програмову роль епіграфів у російській версії роману, зокрема як увиразнення народного бачення історичних подій, а також як певного роду автокоментар, слушно зазначає Джованна С'єдіна: “<...> they have the function of “giving the tone”, so to speak, to the events that will be narrated”,

“they express the people’s vision of historical events, and are thus somehow called to make up for the *“dux naroda”*, otherwise not very perceptible in the Russian version. Particularly resonant with the events narrated, and as if setting the low key for the sad events that are going to take place, are the epigraphs from Sevchenko”, що “used as a sort of commentary to the events narrated” [24, 125–126; 32, 5].

Для Куліша-прозаїка подавати епіграфи до своїх творів не було аж так прикметно (інакше – з його поезією, а чому так було – це окрема цікава тема). За період 1840-х – середини 1850-х років, коли він створював і далі опрацьовував “Чорну раду”, лише два його тексти містять епіграфи: роман “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” – і не до розділів, а до частин (властиво один і той самий епіграф до кожної частини, тобто один епіграф до всього твору); та написаний на засланні “роман у віршах” “Евгений Онегин нашего времени”, який “переспівував” відповідний твір Пушкіна (що, до речі, теж має епіграфи).

Водночас спостерігаємо короткотривале вагання Куліша й щодо того, чи треба взагалі вводити епіграфи до тексту російського роману. До середини 1850-х років письменник тут був послідовний: епіграфи мали бути. Вони наявні в *рукописі Д*, проте в середині 1850-х років Куліш чомусь передумав, і всі епіграфи в цьому рукописі закреслив. (Можливо, знаючи, що епіграфи буде змінено, автор їх закреслив, аби копіїст даремно не переписував; так само не давав переписувати примітки, бо їх не раз змінював.) Звідти текст переписано в *рукопис Е*, що спершу теж не мав епіграфів. У процесі завершального редагування роману, яке тривало від весни 1856 р. і до того часу, коли цей рукопис потрапив до редакції московського журналу, автор знову вирішив увести в текст епіграфи – дописав їх до кожного розділу, почасти взоруючись на попередню редакцію, а почасти створивши ab ovo, з “чистого аркуша”.

1

Перша публікація, – “Пять глав из нового романа П. Кулеша *Черная рада*”, – подана у трьох весняних випусках журналу “Современник” за 1845 р., містить два рівні епіграфів: до цілого твору і до його розділів. Тут зафіксовано єдину за всю творчу історію спробу автора подати епіграф до цілого роману:

Помянух дни древнія, поучахся [!] во
всѣх дѣлѣхъ Твоих, в твореніи

руку Твоею поучахся
Пс. СХLII, 5 [16, 3:332].

Біблійний вислів задавав модальність сприйняття роману і водночас відображав позицію автора, його творчу настанову (у пізнішому переспіві Куліша: “Згадав я древні дні, діла твої великі, / на твориво твоє дивуючись поглянув” [15, 317]). Куліш декларував своє завдання як письменника – описувати й осмислювати “дні стародавні”. Епіграф кореспондував із текстом роману, насиченим біблійними алюзіями та розлогими цитатами, що лунали з уст полковника-священника Шрама та запорожця Кирила Тура. У цілому біблійна цитатність закладала високий реєстр звучання, суголосний із драматичним розвитком подій. Не знати на якому етапі автор відмовився від цього епіграфа: автограф роману, переписаний на засланні, його вже не містить, немає його і в остаточному тексті.

Перший розділ роману в ранній редакції – це популярний виклад історичних подій до 1663 р. Уже на засланні цей розділ Куліш цілком усунув, обмежившись лише кількома абзацами опису, і в такому контексті подав біограму Шрама. Своєрідна преекспозиція – історичне тло, побажане, на думку автора, щоб уявити події, які згодом вилилися в “чорну раду”. Національне поневолення

України в першій половині XVII ст. спричинило повстання під проводом Хмельницького, і саме завдяки єдності – на ній акцентує епіграф – козаки зуміли подолати ворога:

Тим і сталась по всьому світу
Що у вас, панове молодці,

страшенная козацькая сила,
була воля й дума єдина
Из народной песни [16, 3:332].

Цитату автор узяв з апокрифічної думи (її автентичність сумнівна) про смерть Богдана Хмельницького “Ой пішла тяжка жаль-недоля та по всій Україні...”, яку опублікував Ізмаїл Срезневський у “Запорожской старине” (наведені слова гетьман промовив на смертному одрі; в оригіналі “Що у всіх вас” замість “Що у вас”) [4, 42–43]. На той час Куліш був певний щодо народного походження “думи”¹, власноруч вписавши її у збірник народних пісень, який підготував у першій половині 1840-х років (під текстом означив і джерело, де її запозичив) [1, 299–300]. Ще перед публікацією цього розділу роману в “Современнике” письменник 5 червня 1844 р. пише лист до Шевченка, у якому наводить цей самий вислів на підсилення своїх слів про велику силу “конкордії” (згоди) і “дискордії” (розбрату) [9, 37]. Провідна думка, закладена в цьому епіграфі, є контрапунктом, антитезою до фінальної розв’язки і водночас прогностичною щодо можливого, проте не реалізованого в дійсності розвитку подій. У цьому плані епіграф стосується не лише окремого розділу, а й цілого твору.

Вочевидь, для письменника цей епіграф був вдалою знахідкою: ним потрапляв у тональність провідних ідей роману. Інтригує функція епіграфа та його позиціонування до тексту. Автор буквально “розсипав” алюзії та ремінісценції з нього в текстах і української, і російської версій роману. Наприклад, на Череваневому хуторі Божий Чоловік співає “думу” про смерть Хмельницького, складену ним самим, – з неї і запозичено епіграф. Прихована цитата з “думи” – як іронія – міститься у фразі, що висловили селяни, сподіваючись – намарно – поживитися після “чорної ради” чужим добром: “<...> козацтво тепер стоятиме усі в одно” [12, 355] (у тексті “думи”: “Тільки прошу я вас, Панове молодці, спочинку по Україні не рушати, розумом себе управляти та усім у одно стояти” [3, 42]).

Тривожні вісті, отримані від сотника Юска, викликали у Шрама невеселі думки (їх теж запозичено з “думи”).

Чи вже ж дармо тая безщасна Україна Богові молила,
Щоб міцна Його воля з-під кормиги лядської слобонила,
На позор да поругу невірним не давала, щастєм наділила, –
Чи вже ж дармо вона Богові молила? [12, 190]

(Ці рядки Куліш навів в епіграфі до розділу 2 фінального тексту; див. далі.) У тексті, створеному 1846 р., цитованими в епіграфі словами закінчувався роман, і це надавало їм особливої ваги, наголошувало їх (на засланні весь той абзац письменник закреслив).

Епіграф до наступного розділу 2-ї первісної редакції теж пов’язаний із цим епіграфом, і поєднуються вони постаттю Хмельницького, незрима присутність якого на сторінках роману повсякчас відчувається: він мовби втілюється в постатях головних героїв – гетьмана Сомка й полковника Шрама, соратників Хмельницького, чию справу вони безпосередньо продовжують. Обоє єднає з ним уболівання за долю України – її вони ставлять понад власні інтереси й особисте життя.

¹ До неавтентичних дум її віднесли В. Антонович і М. Драгоманов [5, V–VI].

Тільки Бог Святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає
Из народної песни [16, 3:350].

Шрам разом із сином темної ночі виїжджають із Павлоччі, їхня подорож оповита таємничістю. Навіть постать самого Шрама читачеві ще не з'ясована. Хто він, чому вирушив у дорогу? Що це паволоцький полковник, стає зрозуміло лише в наступному розділі. Покров таємниці передає епіграф і водночас натякає на державної ваги справу Хмельницького-Шрама, яка спонукає його рушати в дорогу. Епіграф взято з думи про похід Хмельницького в Молдавію, опублікованої в пісенній збірці Максимовича [25, 40]. Думу Куліш також помістив у своєму збірнику пісень, який підготував у першій половині 1840-х років [1, 326–326 зв.]. Епіграф є лише в цьому розділі, і згодом Куліш цілком зліквідував його разом із текстом. Слід цього епіграфа залишився в остаточному тексті російської версії, де цитату наведено в іншій редакції – у примітці, що пояснює слова “громада”, “громадські мужі”:

Того не знали ні чури козацькі
Ні мужі громадські,
Що пан Хмельницький....
У городі Чигирині задумав вже й загадав [8, 14; 11, 10].

Ота фразеологічна пісенна формула “думати-гадати”, що тут поєднується з постаттю Хмельницького, мимоволі виводить читача на особу Сомка, проте в контексті його стосунків із Лесею Череванівною. Леся у присутності Сомка, коли з ним уже заручена, побивається над пораненим Петром, однак “Сомко про те не думає й не гадає” [12, 182]. Конотація Хмельницький/Сомко ледь окреслена, і в парадоксальний спосіб: Хмельницький загинув через зраду жінки (“А од їх роду – не во гнів твоїй жінці – се іноді й станеться, – каже Шрам. – Може б, і батько Хмельницький пожив ще на світі, якби не сватався із ляхами” [12, 220]), а Сомко – родич Хмельницького по своїй сестрі Ганні, котра була дружиною славетного гетьмана – через зраду старшини, що стала на бік Брюховецького. Проте саме почуттів Сомка до жінки стосуються наведені слова, натомість щодо Хмельницького вони мають державницький, чи то пак державотворчий підтекст. Водночас в іншій пісні, яку виведено в епіграф розділу 1 в остаточній редакції роману (див. далі), ідеться про Сомка Мушкета: він “попереду да й не виграває, / Коня удержує, до себе притягує, думає-гадає”. Поєднання/накладання різних контекстів, які створено в різних редакціях, ускладнюють і нюансують розуміння тексту.

Закономірно, що епіграф творить асоціативний зв'язок не тільки Хмельницького із Сомком, а й – у плані зазначеної пісенної формули набагато виразніше – зі Шрамом. “Не думав же я й не гадав, щоб кияне пошановали оттак мою старість! Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким?” [12, 73] – закидає Шрам підбуреним міщанам, які перекрили йому дорогу до Києва.

Змістовий акцент робить і епіграф до розділу 3, де автор оповідає, як Шрам із сином під'їжджають до Хмарища, детально описує розташування хутора й сам хутір (в остаточному тексті ці описи значно скорочено), кількома характеристичними штрихами (вони без істотних змін увійшли до остаточного тексту) змальовує, як Василь Невольник зустрічає подорожніх, і нарешті докладно оповідає про Шрама та про мету його поїздки. Власне, особи Шрама і стосуються слова з пісні, що автор вивів у епіграф:

Да прожив я свій вік
Не так, як чоловік:
Що люде живуть,

Як цвіти цвітуть,
Моя ж голова –
Як в'яла трава
Из народной песни [16, 4:5].

Слід відзначити, що це самотній за всю творчу історію епіграф, коли висловлена пряма мова йде ніби від імені головного героя, і такий прийом, безперечно, підкреслює функціональну значущість Шрама в загальній системі образів. Згодом автор, повністю переробивши початок твору, усунув також і цей епіграф. В остаточному тексті читач знайомиться зі Шрамом уже в першому розділі, і для цього розділу автор обрав інше мотто.

У первісній редакції зв'язок цього епіграфа з текстом, окрім явного, має ще й опосередкований план другого ряду, якщо епіграф розглянути в ширшому контексті пісні, з якої його взято. А запозичив її Куліш із монографії Костомарова “Об историческом значении украинской народной поэзии”. Процитовані в Куліша рядки – це початок пісні, що має таке продовження:

Не піду у мир, піду в монастир,
Шоб душу спасти, шоб Господь простив.
І душу спасу, і кості ссушу.
Недвижно лежать, – страшно суда ждять.
Страшний суд прийде, всім розбор
знайде:
Праведним душам увесь світлий рай,
А грішним душам вічне пекло.

Що праведні душі звеселилися,
У рай ідучи, псалми поючи;
А грішні душі ужахнулися,
У пекло йдучи, сильно плачучи,
Отця й няньку клянучи:
“Проклятий час – тая година,
Що нас отець-мати на світ породила,
На добрий путь не навчила” [6, 19–20].

Апокаліптичні візії судного дня, який чекає на нерозкаяних грішників, – усе це потрапляє в тональність “чорної ради” з її національним апокаліпсисом, а перед тим обігрується в химерному проводі запорозького прощальника, котрий іде в монастир спасати душу. Через релігійно-філософську пісню, або морально-повчальну, за класифікацією Метлинського, що її він передрукував у своєму збірнику “Народные южнорусские песни” [14, 372], образ полковника-священника Шрама, у якому поєднуються віра в Божу силу і славу, з одного боку, і вболівання за Україну, з другого, програмується на інший образ, не настільки яскравий, проте такий, котрий уособлює вищу правду, стоїть понад мирською “суетою суєт”, – образ Божого Чоловіка. Роздуми Божого Чоловіка в завершальному розділі остаточної редакції (“Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі нагороди”? = “Іванца Бог гріхом уже покарал¹. А праведному человеку какой награды желать в этом мире”? і т. д. [8, 355–356; 11, 229; 12, 420]) – це та оптимістична візія, за якою стоїть авторське бачення етичного виміру: добро в кінцевому підсумку завжди бере гору над злом.

Очевидно, своїм епіграфом Куліш промовляв не тільки до читача, а й особисто до Костомарова, що того часу сприймав Куліша, за його спогадом, як майбутнього Волтера Скота української літератури, а сам Куліш оцінював Костомарова як майбутнього Тацита української історії [7, 62]. Наступного року після публікації “Пяти глав” Костомаров написав Кулішеві великого змістовного листа із критичними зауваженнями до роману, вони й спонукали

¹Тут примітка автора: “Никогда я не забуду, как поразил меня таким ответом бандурист, воспевший в думе безнаказанное злодейство. *Іх Бог гріхом уже покарав!* Какой глубокий смысл народной философии! <...>”.

автора кардинально переробити первісний текст [див.: 9, 112–113; 28, 179–180]. Ніжинський сотник Гордій Костомара – один із позитивних персонажів роману.

Крім цих двох планів, що задає епіграф із пісні про рай і пекло, проглядається ще й суто особистісний, авторський план, який відчитується через авторське “я”, виразно присутнє в цій ранній редакції і майже цілковито усунене в редакції остаточній. “Я” в епіграфі у вигляді прямої мови й авторське “я” в тексті роману (“и тут-то начинается ряд происшествий, которые предпринял я описать в этой книге”; “именно в ту старину, которой я коснулся в первой главе”, “я был недавно в Паволочи” і т. д. [16, 3:343, 351]) у чомусь збігаються, якщо розглядати епіграф як додатковий інструмент авторського “впливу” на текст, своєрідну пропозицію автора поглянути на текст очима “зі сторони”, через цитацію хоч і чужого твору, але такого, що його вибір підпорядкований волі автора. Через епіграф автор пропонує вловити гру сенсів, явних і прихованих, які кореспондують із текстом.

Унікальним у творчій історії “Чорної ради” є епіграф до розділу 4, де зображено сцену на пасіці. Центральною постаттю тут є Божий Чоловік (він грає на бандурі). Від нього присутні дізнаються про державний розлад на Лівобережній Україні: супроти гетьмана Якима Сомка повстав ніжинський полковник Васюта, який прагне зайняти його місце, а запорожці обрали своїм гетьманом Івана Брюховецького і хочуть поставити його гетьманом усієї Лівобережної України. Епіграфом до розділу Куліш узяв рядки з вірша Амвросія Метлинського “Бандура”:

Про гетьмана чи про гайдамаку
Дід заспіває, в бандуру заграє –
Плаче бандура, мов оживає,
Жаль візьме дитину, візьме і бурлаку.

Його бандура, схоче він, завіє,
Його бандура й вороном закряче;
Мов та дитина, жалібно плаче –
Сльози поллються, серденько ние!
Метлинский [16, 5:135]

Ці рядки наголошують сцену на пасіці з Божим Чоловіком-бандуристом, яка, попри її статичність, є однією з головних у розвитку сюжету. Вочевидь, автор вважав сцену вдалою, а тому цей розділ структурно не змінився і повністю відповідає розділу 2 остаточної редакції. Істотні текстуальні зміни в ньому зроблено було тільки для того, щоб зробити текст “густішим”, прибравши надмірну багатослівність, яка вповільнювала розвиток дії. Натомість інші початкові розділи автор піддав кардинальному редагуванню із закресленням цілих епізодів та ущільненням структури. Згодом, уже в середині 1850-х років, Куліш намалював ескіз-ілюстрацію до роману, зобразивши Божого Чоловіка з бандурою в руках та Череваня, які сидять на траві під липою, що опосередковано теж свідчить про важливість сцени [31, 110–111].

Слова з епіграфа “Дід заспіває, в бандуру заграє – / Плаче бандура, мов оживає” відбиваються в тексті розділу, коли Божий Чоловік співає “думу” про смерть Хмельницького “Ой настала жаль-туга да по всій Україні...” [19, 10 зв.]; це згадана вже апокрифічна дума, запозичена із “Запорожской старини”. У ранній редакції роману Божий Чоловік, окрім цієї “думи”, співає також про плач невольника: “Поклоняється бідний невольник...” [18, 10]. Уже в *рукописі В* цієї думи немає, тоді як у первісній редакції автор широко її зачитував. Щодо першої “думи”, то в остаточному тексті українського роману Куліш навів її перший рядок, а у фінальному російському тексті про виконання думи Божим Чоловіком лише сказано, що той співав “печальную песню о Берестечкой битве”. (Ідеться про думу, що починається рядками “Ой чи добре

пан Хмельницький починав, / Як із Берестецького року / Всіх ляхів-панів на Україну на чотири місяці вислав” [23, 74–77; 5, 113–115; 26, 196–197]. Варіант під назвою “Дума про Білоцерківський мир і про війну з поляками” Куліш записав 1853 р. від Андрія Шута [10, 51–54]).

З огляду на літературне походження цитати епіграф також проектується на ширшу тему – Куліш та українська література. У середині 1840-х років Куліш мав доволі продуктивні стосунки з Метлинським. Перед арештом Куліш залучив харківського романтика до спільного проекту збірника народних пісень, але тоді зреалізувати видання не вдалося, тож Метлинський підготував його вже самотужки (воно вийшло друком 1854 р. в Києві). Куліш зробив у нього свій внесок, надавши думи та пісні. Пізніше, уже у 1860-х роках, він оцінював поетичну творчість Метлинського негативно (докладніше див. [29, 247–276; 30, 44–45]). Однак винесення рядків із вірша Метлинського в епіграф свідчить, що на той час його творчість для Куліша щось важила.

Знайомству Петра з Лесею автор у первісній російській редакції присвятив цілий розділ 5, поставивши за епіграф до нього рядки з народної пісні:

Ой котиться по дорозі золота тарілка,
А в нашого Овсієнка душа, а не дівка:

Ой як заговорить, як у дзвони дзвонить,
А як засміється – Дунай розіллється!

Из народной песни [16, 5:176]

Аналогічні рядки є в народній пісні в записі Зоріана Доленги-Ходаковського “Ой котиться по дорозі кришталювий кубок” (розділ “Веснянки”): “Ой як же він заговорить, як у дзвони дзвонить, / Як у дзвони дзвонить, (2) / А як же він засміється, луна розіллється, / Луна розіллється (2)” [27, 82]. Куліш завдяки Максимовичеві був добре обізнаний із пісенною збіркою Доленги-Ходаковського. У рецензії на “Чорну раду” Максимович також зацітував ці рядки (“Ой як заговорить ~ Дунай розіллється”) після слів: “Но, вспомняв теперь украинскую речь в устах нашего достопамятного степовика Гоголя, я могу сказать о ней словами украинской же песни” [13, 26]. Ці два рядки епіграфа є останні в пісні “Морозенко” (“Із-за гори, із-за кручі...”), яку записав Костомаров і яку Куліш уніс до збірника народних пісень, що його підготував у середині 1840-х років [1, 495 зв.]. В іншому пісенному збірнику, упорядкованому Кулішем у ті ж роки, наведено ще один варіант цієї пісні: “Ой котиться по дорозі ціпова тарілка / Ой у того Йвана дзиндзивер, не дівка” і т. д. [2, 60]. Цей вислів – “дзиндзивер, не дівка” – Куліш згодом ужив замість “душа, а не дівка” в *рукописі Д*, куди вписав ці рядки як епіграф (див. далі).

Епіграфи до перших п’яти розділів роману – це єдині такого роду тексти, що дійшли до нас у первісній редакції. Інші розділи твору, опубліковані в 1846 р. в журналах “Современник” і “Москвитянин”, епіграфів не містять, хоча в цілісному корпусі, приготовленому для книжкового видання (цей рукопис не зберігся), вони, безперечно, були. Відсутність епіграфів у журнальних публікаціях 1846 р. пояснюється тим, що уривки з роману автор друкував не як структуровані фрагменти, а як самодостатні цілісні тексти і супроводжувати їх епіграфами не було потреби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ВР ІА). – Ф. 18. – Од. зб. 181.
2. ВР ІА. – Ф. 99. – Од. зб. 203.
3. Запорожская старина. – Харьков, 1833. – Часть I. – [Кн. I].
4. Запорожская старина. – Харьков, 1834. – Часть II. – Кн. I.

5. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Киев, 1875. – Т. 2. – Вып. I.
6. *Костомаров Н.* Об историческом значении украинской народной поэзии. – Харьков, 1842.
7. *Кулиш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. IV. – № 13.
8. *Кулиш П.* Повести: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1860. – Т. 1: Черная рада. Хроника 1663 года.
9. *Кулиш П.* Повне зібрання творів. Листи. – Київ, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук.
10. *Кулиш П.* Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – Київ, 2015. – Т. III: Записки о Южной Руси: [У 2 кн.] / Упоряд., комент. В. Івашків. – Кн. 2.
11. *Кулиш П.* Черная рада: Хроника 1663 года. – Москва, 1857.
12. *Кулиш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – Санкт-Петербург, 1857.
13. *Максимович М.* Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии. IV. Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада”, 1857 г. (Письмо к Г. П. Галагану) // Русская беседа. – 1858. – № I. – Кн. 9. – Отд. III.
14. Народные южнорусские песни, издание Амвросия Метлинского. – Киев, 1854.
15. Псалтирь, або Книга хвали Божої. Переспів український Павла Ратая. – Львів, 1871
16. Пять глав из нового романа П. Кулеша “Черная рада” // Современник. – 1845. – Т. XXXVII. – № 3; Т. XXXVIII. – № 4; № 5.
17. Рукопис А – Чорная рада, або Історія нещасливого 1663 року. Из старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш // Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ад $\frac{225-32}{2}$.
1933
18. Рукопис Б – Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 // ВР ІА. – Ф. 18. – Од. зб. 31 [при посилянні зазначаю аркуші, запагіновані внизу сторінки].
19. Рукопис В – *Куліш П.* Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Од. зб. 28533.
20. Рукопис Г – Чорна рада. Зложив Куліш, року Божого 1846 // ЧІМ. – Інв. № Ад $\frac{225-32}{1}$.
1933
21. Рукопис Д – Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеша // ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 28534 [літеру Г пропускаю задля зручнішого візуального розрізнення рукописних редакцій].
22. Рукопис Е – *Куліш П.* Черная рада: Хроника 1663 года // Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 139. – Карт. 7. – Од. зб. 8; 9.
23. Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. – Киев, 1849. – Часть I.
24. *С'єдіна Дж.* “Чорна рада” Пантелеймона Куліша. Українська та російська версії: відмінності й подібності // Слово і Час. – 2004. – № 7.
25. Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. – Москва, 1834. – Часть 1.
26. Українські народні думи / Тексти і передм. К. Грушевської. – Харків; Київ, 1931. – Т. 2.
27. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд., текстолог. інтепретація і комент. О. І. Дея. – Київ. – 1974.
28. *Федорук О.* Структура роману Куліша “Чорна рада”: Історія тексту // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2016. – Т. X.
29. *Федорук О.* До характеристики взаємин П. Куліша й А. Метлинського. (Два листи Метлинського до Куліша) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000.
30. *Федорук О.* Куліш та його оточення: Робочий зошит. – Київ, 2007.
31. *Федорук О.* До історії першого видання “Чорної ради” Куліша (нездійснений проект ілюстрування роману) // Образотворче мистецтво. – 2017. – № 3.
32. *Siedina Giovanna.* A Russian and Ukrainian Historical Novel: Pantelejmon Kulish's “Čorna Rada” // Studi Slavistici. – 2006. – Vol. III. – P. 125–126.

Отримано 21 червня 2018 р.

м. Київ